

Genmäle till Maria Karlsson

Om Förintelsens lärdomar

OLOF BORTZ*

EHESS och Uppsala universitet

Vad kan eller bör vi lära av Förintelsens historia? Finns det särskilda lärdomar som skiljer denna händelse från andra folk mord och andra historiska händelser? I sin text om Förintelsens lärdomar i *Historisk tidskrift* tar Maria Karlsson avstamp i den politik som gjort Förintelsen till en symbol mot rasism – ofta i form av devisen "Aldrig mer!" Karlsson går igenom en rad nyligen utkomna eller nyöversatta verk, vittneslitteratur skriven av överlevare och barnbarn till överlevare och förövare, för att där söka efter exempel på Förintelsens sensmoraler. Enligt henne erbjuder denna litteratur en annan ingång än politiken till den "relativt utforskade" frågan om Förintelsens lärdomar.¹

Karlsson resonerar även kring Förintelsens fördröjda eftermäle. Hon hävdar att det enligt ett stort antal forskare och överlevare saknades kunskap om denna händelse under en tid efter andra världskriget. Dessutom betraktades den som oförståelig. Av dessa anledningar lyste, enligt Karlsson, Förintelsens lärdomar under lång tid med sin frånvaro. Den polsk-judiske författaren Isaac Deutscher, som Karlsson citerar, hävdade 1968 att Förintelsen skulle förbli omöjlig att förstå oavsett hur mycket historisk distans vi skulle få till den. Som ett ytterligare exempel på det hon kallar för en "inledande icke-lärdom" nämner hon den tysk-judiske filosofen Theodor Adornos sentens från tidigt 1950-tal om det barbariska i att skriva poesi efter Auschwitz.

Denna ingång till minnet av Förintelsen och uppfattningen om dess lärdomar är problematisk av flera skäl. För det första ger Karlsson en

* Fil. dr i historia.

1. Maria Karlsson, "Förintelsens lärdomar – finns de? Och är de historievetenskapligt intressanta?", *Historisk tidskrift* 140:4 (2020) s. 698.

apolitisk slagsida åt vad som är ett alltigenom politiskt fenomen. Föreställningen att det finns lärdomar att hämta ur just Förintelsen är inte i första hand en litterär eller didaktisk fråga, även om ordet lärdom för tankarna i den senare riktningen. För det andra reproducerar Karlssons text en förlegad syn på Förintelsens eftermäle som om denna händelse inte uppmärksammades och tolkades när och efter den skedde. Hon verkar ansluta till en tidigare förhärskande uppfattning om en efterkrigstid som i USA och Europa gav föga uppmärksamhet åt Förintelsen. Den amerikanske historikern Peter Novick hävdade i slutet av 1990-talet att denna judiska tragedi spelade en mycket blygsam roll i amerikansk offentlighet efter kriget och att amerikanska judar under lång tid var föga intresserade av den.² Novick och hans likasinnade kollegor hade en grundläggande poäng: det fanns inte någon motsvarighet till senare tiders politiska och kulturella intresse för Förintelsen under de första decennierna efter andra världskriget. Detta betyder emellertid inte att denna tid bör karaktäriseras som en period av okunskap eller "icke-lärdom". Under 2010-talet visade en lång rad forskare hur detta synsätt missförstår och ignorerar det sätt på vilket de händelser vi betecknar med ordet Förintelsen förekom i kulturella, politiska och historiografiska sammanhang under de första decennierna efter kriget.³ Detta var inte "Förintelsen" med stort F eller *Holocaust* men väl andra sätt att tolka och närma sig folkmordet på de europeiska judarna.

Föreställningen om okunskap eller ointresse ställs i ett annat perspektiv om man beaktar det judiska folk som redan under kriget började uppmärksamma, tolka och kartlägga sin tragedi, i Europa, Nordamerika och Palestina, från offren i Östeuropas ghetton till överlevare i efterkrigstidens flyktingläger.⁴ Under slutet av 1940-talet, då även en mängd

2. Peter Novick, *The Holocaust and Collective Memory: The American Experience* (London: 1999); Se även Tony Kushner, *The Holocaust and the Liberal Imagination: A Social and Cultural History* (Oxford 1994); Donald Bloxham, *Genocide on Trial: War Crimes Trials and the Formation of Holocaust History and Memory* (Oxford 2001).

3. Se bland annat David Cesarani & Eric J. Sundquist (red.), *After the Holocaust: Challenging the myth of silence* (Abingdon 2012); François Azouvi, *Le mythe du grand silence: Auschwitz, les Français, la mémoire* (Paris 2012); Regina Fritz, Eva Kovács & Béla Rásky (red.), *Als der Holocaust noch keinen Namen hatte* (Wien 2012); för svensk räkning, se bidragen till Johannes Heuman & Pontus Rudberg (red.), *Early Holocaust Memory in Sweden* (Abingdon 2020).

4. Hasia R. Diner, *We Remember with Reverence and Love: American Jews and the myth of silence after the Holocaust, 1945–1962* (New York 2009); Norman Erwin, *Confronting Hitler's Legacy: Canadian Jews and Early Holocaust Discourse, 1933–1956* (University of Waterloo 2014); Jan Schwarz, *Survivors and exiles: Yiddish culture after the Holocaust* (Detroit 2015); Jo-

vittneslitteratur publicerades, hölls de första konferenserna om Förintelsens historia i New York och Paris. I viss mån var historieskrivning under denna tid en fråga om att den judiska minoriteten internt vårdade minnet av sin tragedi. Flera av de tidiga förintelsehistorikerna publicerade sig till största del på jiddisch, men under 1950-talet utkom de första historiska verken på franska och engelska.⁵

Förintelsen var dock långt ifrån enbart en judisk angelägenhet under dessa decennier. I politisk mening användes den av journalister, författare, filmskapare och aktivister som referens inom en universalistisk läsning av det nazistiska våldets härjningar. Slagordet "Aldrig mer!" användes under denna tid både av judar och icke-judar för att uttrycka förhoppningen om att en annan värld, utan fascism, koncentrationsläger och folk mord var möjlig.⁶ Den avgörande frågan inom denna tolkningsram var inte vad som var unikt eller oförståeligt med Förintelsen utan vad den tillsammans med andra brott kunde säga oss om mänskligheten. Det var inte någon tillfällighet att den italienske överlevaren Primo Levi frågade sig "om detta är en människa", att den franske motståndsmannen Robert Antelme skrev om "människosläktet", eller att den tyske sociologen Leo Löwenthal skrev om "människan" i koncentrationsläger för en amerikansk-judisk tidskrift.⁷

Efter andra världskriget jämfördes Förintelsen och nazismens brott i allmänhet med andra former av förtryck och orättvisor, som fransk kolonialism i Nordafrika, sovjetisk stalinism och amerikanskt rasförtryck.⁸ Denna universalistiska tolkning av det judiska folk mordet kan framstå

---

jannes Heuman, *Holocaust and French Historical Culture, 1945–65* (Basingstoke 2015); Simon Perego, *Pleurons-les: les Juifs de Paris et la commémoration de la Shoah: 1944–1967* (Champ-Vallon 2020).

5. Laura Jockusch, *Collect and Record! Jewish Holocaust Documentation in Early Post-War Europe* (New York 2012); Mark L. Smith, *The Yiddish Historians and the Struggle for a Jewish History of the Holocaust* (Detroit 2019); Boaz Cohen, *Israeli Holocaust Research: Birth and Evolution* (London 2013); Léon Poliakov, *Bréviaire de la haine: Le IIIe Reich et les Juifs*, (Paris 1951); Gerald Reitlinger, *The final solution: The attempt to exterminate the Jews of Europe, 1939–1945* (London 1953).

6. Alejandro Baer & Natan Sznajder, *Memory and Forgetting in the Post-Holocaust Era: The Ethics of Never Again* (Abingdon 2017) s. 9; Se även Diana I. Popescu & Tanja Schult (2020), "Performative Holocaust commemoration in the 21st century", *Holocaust Studies* 26:2 (2020) s. 135–151.

7. Primo Levi, *Är detta en människa?* (Stockholm 1988 [1947]); Robert Antelme, *L'espèce humaine* (Paris 1996 [1947]); Leo Löwenthal, "Terror's Atomization of Man", *Commentary* 1:3 (1946) s. 1–8.

8. Michael Rothberg, *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization* (Stanford 2009).

som otillfredsställande för den som förväntar sig ett fokus på dess unika drag, men den bör uppfattas i sin egen rätt. Den var inte i enkel mening en exkludering av Förintelsen, en "icke-lärdom", utan en inkludering av den inom den universalism som var dåtidens dominerande politiska paradigm. Kanske bör dagens föreställningar om Förintelsens lärdomar ses som en kvarleva från den tid då världen hoppades på bättring, både för det judiska folket och för världen i allmänhet.

Statsvetaren och pionjären inom forskningen om Förintelsen Raul Hilberg, som Karlsson nämner, är ett intressant exempel på ett tidigt försök att balansera Förintelsens särdrag och samtida politiska relevans på ett sätt som föregriper dess symboliska roll i dag. I likhet med den universalistiska läsningen av Förintelsen tolkade Hilberg denna händelse inom ramen för frågor om diskriminering och statlig politik mot minoriteter. Samtidigt argumenterade han för att inget liknande hade skett tidigare i historien. Detta var dock inte, som så ofta i dag när Förintelsens unicitet framhålls när någon åberopar denna händelse i politiskt syfte, diskussionens slutpunkt utan en utmaning för den unge Hilberg. Hur skulle han argumentera för att hans studieobjekt var av politisk relevans om det var en händelse som bara skett en gång? Hans lösning var att betona att den av nazisterna igångsatta förintelseprocessen inte bara inriktat sig på judar och att den dessutom skulle kunna användas som förebild av andra framtida förövare och mot andra grupper.⁹

Alla forskare är på ett eller annat sätt tvungna att argumentera för eller åtminstone reflektera över den samhälleliga relevansen i det de sysslar med, både under 1940-talet då Hilberg började sin karriär och i dag. Föreställningen att vi inte enbart kan och bör lära oss något om Förintelsen som elever, studenter, forskare och intresserad allmänhet utan av den som medborgare – att den har något att säga vårt samhälle – har dock en väsentligen annorlunda innebörd efter flera decennier av det storskaliga historiska, politiska och kulturella intresse för Förintelsen som tog sin början under 1970- och 1980-talen och kulminerade under 1990-talet och tidigt 2000-tal. Det var under denna period inte bara överlevare, flyktingar och unga studenter i statsvetenskap utan även framträdande politiska ledare som engagerade sig i denna fråga.

Talande i detta sammanhang är kontrasten mellan hur Hilberg förhöll

9. Olof Bortz, *"I wanted to know how this deed was done": Raul Hilberg, the Holocaust and History* (Stockholm 2017).

sig till Förintelsens unicitet under början av sin karriär och hur Peter Novick kommenterade denna fråga 1999. Enligt Hilberg var Förintelsen en "process of extremes" och det var av denna anledning som den kunde fungera som ett "test of social and political theories".¹⁰ Nästan 40 år senare skrev Novick, efter att ha konstaterat att Förintelsen figurerat i allehanda politiska sammanhang, att den var en olämplig utgångspunkt för lärdomar på grund av dess "extremity".¹¹ I hans mening, och i likhet med Karlssons kritik av Amanda Linds ord om arbetsplatsmobbing, saknar Förintelsen relevans för det amerikanska samhällets mer vardagliga problem. Vilken utveckling skiljer Hilbergs och Novicks utsagor åt?

Vad innebar det till exempel 1979 när Jimmy Carter beslöt att inrätta ett råd som i olika former ledde till grundandet av Förintelsemuseet i Washington DC 14 år senare? Året dessförinnan hade miniserien *Holocaust* setts av miljontals amerikanska tv-tittare och det amerikanska justitiedepartementet inrättat en särskild avdelning för att bland annat söka upp före detta förintelseförövare som blivit amerikanska medborgare på falska grunder. Orsaken till Carters initiativ var dock hans administrations svajiga relation till amerikansk-judiska organisationer på grund av hans pro-palestinska linje.¹² Idéen att skapa ett museum om Förintelsen var ett sätt att blidka denna kritiska opinion och att samtidigt signalera medvetenhet om amerikanska judars intressen och Israels behov av amerikanskt stöd.¹³

I Europa efter kommunismens fall blev Förintelsen en sammanhållande negativ symbol som kunde användas för att definiera en europeisk gemenskap. Efter en undersökning som visade svenska elevers bristfälliga kunskaper om händelsen beslöt dåvarande statsministern Göran Persson att genomföra en informationskampanj och inrätta en statlig myndighet för att informera om dess historia. Persson hade ett personligt intresse för Förintelsen men tog även tillfället i akt att förnya Sveriges relation till Israel. I oktober 1999 blev han den första svenska statsministern att genomföra ett officiellt statsbesök sedan 1962. Förhoppningen var att Sverige skulle kunna spela en roll för den fredspro-

10. Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (Chicago 1961) s. v.

11. Novick (1999) s. 13.

12. Avi Shlaim, *The Iron Wall: Israel and the Arab World* (London 2014, andra utgåvan) s. 362–363.

13. Jacob S. Eder, *Holocaust Angst: The Federal Republic of Germany & American Holocaust Memory since the 1970s* (New York 2016) s. 57–60.

cess som verkade ha gått i stå. Detta initiativ, och Sveriges intresse för minnet av Förintelsen, var i linje med en svensk ambition om att vara en aktör inom den humanitära världspolitiken.¹⁴

Med Stefan Löfvén fick Sverige återigen en socialdemokratisk statsminister med intresse för Förintelsen. När ett borgerligt block skulle kunna bilda regering tillsammans med ett högerextremt parti med nazistiska rötter framstår minnet av denna händelse som ett sätt att slå in en kil i detta möjliga samarbete. Förintelsen och dess överlevare används som symboler för viljan att arbeta mot rasism och för tolerans. I en tid då våra samhällen snarare splittras än hålls samman av frågor som religiös tro, politisk ideologi eller olika former av nationalism, spelar historien en roll för att försvara den politiska mittfåran.

Förintelsens politiska betydelse hade inte varit möjlig utan ett personligt engagemang hos enskilda politiker och ett vidare kulturellt och historiskt sammanhang bestående av intresse för Förintelsen hos allmänheten, så väl som historiker, regissörer, författare och intellektuella. Samtidigt hade det varit svårt att motivera denna politiska roll utan en övertygelse om den positiva effekten av kunskaper om just Förintelsen och de negativa effekterna av deras frånvaro. Tanken tycks vara att ju mer vi vet om Förintelsen, ju mer vi lyssnar på de få överlevare som finns kvar, desto mer motståndskraftiga blir vi mot rasism och antisemitism.

På ett plan låter detta rimligt: vem kan egentligen vara rasist eller antisemit om de känner till Förintelsens historia? Försåvida Förintelsen inte uppmärksammas för att hyllas eller förnekas så görs det för att den som skriver eller talar i den identifierar en moraliskt förkastlig handling, ett folkmord och en symbol för ondska. Ett samhälle som lyfter fram dess minne och på detta officiella vis manifesterar sitt motstånd mot rasism är också ett samhälle med mindre rasism än ett som öppet saluför främlingsfientlighet, vilket inte minst visats genom de rasistiska övergreppen i samband med Donald Trumps valkampanj 2016 och omröstningen om Brexit samma år.

Samtidigt finns det flera möjliga problem med sambandet mellan kännedom om Förintelsen och kampen mot rasism och extremism. För

14. Se Johannes Heuman & Pontus Rudberg, "Holocaust Memory in Sweden: A Re-Evaluation", i Heuman & Rudberg (red.) (2020) s. 1–2; Om Persson och Israel, se Daniel Schatz, *Leaders Matter: Foreign Policy Change in Sweden's Middle East Policy 1999–2001* (Humboldt-Universität 2017).

det första riskerar, som Karlsson påpekar när hon ifrågasätter Amanda Linds parallell mellan Förintelsen och arbetsplatsmobbing, försöken att koppla Förintelsens historia till dagens situation att bli banala eller så allmänt hållna att de har lite att göra med denna historiska händelse. Vad kan väl massakrer och förintelseläger i Östeuropa under andra världskriget lära oss av praktisk betydelse i dag, tycks Karlsson, i likhet med Novick fråga sig. För det andra kan man, bortom frågan om banala analogier, problematisera kopplingen mellan dagens rasism och Förintelsen. Är antisemitism ett problem i dag på grund av vad hat mot judar ledde till i en annan tid eller på grund av det lidande, den död och den osäkerhet den skapar i dag? Är rasism mot andra grupper ett problem i kraft av att den liknar eller skulle kunna leda till något som liknar Förintelsen?

Den kanske främsta invändningen mot uppfattningen om Förintelsens lärdomar är dock något annat. Det faktum som politiker och intellektuella som fortsätter att argumentera för mer av Förintelsens minne inte verkar ta på allvar är att de senaste decenniernas uppmärksammande av denna händelse inom både politik och kultur sammanfallit med stadigt ökande antisemitism, rasism och framgångar för extremhögern och auktoritära ledare i många länder.¹⁵ Politiska krafter som inte mår om minoriteter, mänskliga rättigheter och demokrati har vunnit mark precis under den period som Förintelsen blivit en del av amerikansk och europeisk kultur. Det vore givetvis absurt att etablera någon form av kausalt samband mellan dessa två fenomen, som om det ena ledde till det andra. Samtidigt måste man konstatera att kunskap om Förintelsen inte förmått skapa den immunitet mot rasism som den antas ha möjlighet att göra.

Det är måhända för mycket begärt av historisk kunskap att den ska leda oss bort från rasism och diktatur och mot demokrati och pluralism. Samhällen som slitits sönder av folkmord, inbördeskrig, diktaturer och *apartheid* är ofta splittrade i sina tolkningar av dessa händelser. Dessutom kan man fråga sig om politiker verkligen själva tror att historia är ett sätt att komma tillrätta med komplexa samhälleliga problem. Stater har en begränsad förmåga att påverka medborgares tankar och värderingar

15. Sarah Gensburger & Sandrine Lefranc, *A quoi servent les politiques de mémoires?* (Paris 2017) s. 51–54; se även Henry Rousso, *Face au passé: Essai sur la mémoire contemporaine* (Paris 2016).

och det kommer alltid att finnas de som reagerar på och förkastar det normativa. Kanske är minnet av Förintelsen i dag i sista hand ett försök att definiera en tänkt politisk gemenskap där denna händelse tjänar som absolut motpol, en reaktion på utmaningen av den liberala och antirasistiska värdegrund som i olika former dominerade västvärlden under större delen av 1900-talets andra hälft. Att ta till sig av Förintelsens lärdomar handlar därför inte så mycket om att läsa, studera, begrunda och ändra uppfattning som att visa att man på förhand utgår från att rasism, antisemitism, folkmord och diktatur är fel.

Beslutet att skapa ett museum om Förintelsen i Stockholm, delvis motiverat med hänvisning till dagens svenska antisemitism, visar att de föreställningar Karlsson tar upp för granskning fortfarande har politisk aktualitet. Denna text har författats för att uppmärksamma problem och introducera perspektiv som hon inte nämner, samt korrigera bilden av Förintelsens minne och politiska betydelse efter andra världskriget. Trots detta kritiska inlägg är Karlssons artikel ett välkommet bidrag till den angelägna frågan om vad vi som individer och samhällen kan lära oss av historien. Att döma av både allmänhetens och politikernas intresse för historiens mörka sidor kommer vi historiker att även fortsättningsvis få förhålla oss till detta spörsmål.